

Toespraak bij de uitreiking van de Comeniusprijs 2017

Zaterdag 8 maart 2017 in de Grote Kerk van Naarden

Door Jonathan Israel

Van de zestiende en zeventiende-eeuwse voorbodes van de Verlichting had geen een bredere of indrukwekkender visie op het verbeteren van het menselijk leven en de maatschappij dan de Moravische hervormer Jan Amos Komensky die wij kennen als Comenius. Comenius leefde van 1592 tot 1670 en was daardoor onmiskenbaar een tijdgenoot van Descartes en Spinoza.

Comenius was veel meer dan alleen een groot hervormer en vernieuwer op het gebied van onderwijs. Hij was ook een groot sociaal filosoof en religieuze denker, die onderwijs zag als het beste instrument voor de verheffing van de mensheid, en het beste van die mensheid te veralgemeniseren en daardoor een betere wereld te scheppen. Zijn educatieve ideeën waren zeker revolutionair en vertegenwoordigen aantoonbaar een grotere sprong in de ontwikkeling van de menselijke geest - wat denkers van de Verlichting *'esprit humain'* noemen - dan Rousseau's ideeën over onderwijs. Comenius vernieuwingen in het onderwijskundige denken waren revolutionair, omdat zij de eerste algehele afwijzing van de middeleeuwse opvatting over onderwijs als specialistische kennis voor een kleine elite van de samenleving betekenden. Onderwijs moest volgens die opvattingen worden gegeven in een taal – zoals Latijn - en in een terminologie die alleen toegankelijk was voor diegenen die vertrouwd waren met de gebruiken en mysteries ervan. Hij is de eerste pedagoog die in een reeks boeken duidelijk maakt dat als onderwijs zijn potentie tot het genereren van morele waarden en menselijke waardigheid ten volle wil vervullen, het voor iedereen, mannen en vrouwen op dezelfde manier gegeven moet worden. Onderwijs moet universeel zijn in de zin dat geen nationale, etnische of discriminatie vanwege geloof kan worden toegestaan, en moet worden gegeven in de volkstaal en de in dat land en die maatschappij gebruikelijke terminologie. Comenius studeerde en onderwees niet alleen in zijn geboorteland

Moravië, maar ook in Duitsland, Zweden Polen, Transsylvanië, Engeland en Hongarije, en in Nederland. Voor een zeventiende-eeuwse geleerde was zijn kennis en ervaring vrijwel volledig kosmopolitisch, internationaal met een brede blik en klaar om het in wezen elitaire, confessionele en nationale denkpatroon te weerstaan en zo nodig te verwerpen.

Zijn ideeën over onderwijs waren ook op een andere manier revolutionair. In zijn enige en lange discussie met René Descartes, die in 1642, in Nederland, bij Endegeest in de buurt van Leiden plaats vond, weigerde hij te aanvaarden dat rede en kennis moeten worden beschouwd als zijnde louter abstract in de Cartesiaanse zin des woords, of dat het kinderen op een abstracte manier kennis bij te brengen effectief zou zijn. Het is bekend dat illustraties, allerlei soorten afbeeldingen en figuren de basis vormden van Comenius' onderwijsmethode voor kinderen in alle stadia van hun ontwikkeling. Hij geloofde dat het visuele en het gevoelsmatige in alle verschijningsvormen de basis waren voor kennis en een fundamenteel deel van de rede zelf waren. In plaats van Descartes' zuiver abstracte rede ontwikkelde hij een concept van menselijke rede gebaseerd op een dialectiek van rationaliteit werkend met zins-ervaring die al onze aannames, gevolgtrekkingen en conclusies doordringt. Door zich de menselijke geest voor te stellen als een dubbel mechanisme dat onze reacties op alles verwerkt in termen van rede in samenhang met gevoelsmatige ervaringen, waren zijn opvattingen strijdig met die van Descartes alsmede met die van een andere grote filosoof John Locke. Locke dacht dat de geest een onbeschreven blad was, een *tabula rasa*, dat wordt gevuld met ervaringen, waarna vervolgens eigen bruikbare gevolgtrekkingen door elk individu worden vastgesteld en toegepast om zijn of haar reden. Voor Comenius daarentegen, bestond er niet zoiets als eerst een geestelijke ervaring, achteraf gevolgd door verstandelijke gevolgtrekkingen. Voor hem gaan ervaring en gevolgtrekking altijd samen en zijn altijd onlosmakelijk met elkaar verbonden.¹ Dit bracht hem rechtstreeks in conflict met de gedachten van Descartes en Locke die zich beiden baseerden op een strikte scheiding van geest en lichaam, waarbij de gedachteprocessen volledig gescheiden waren van de geestelijke processen van gevoelens en impulsen. Dit betekent dat Comenius revolutionair was in zijn aanval op het middeleeuwse onderwijs en op de heersende filosofische ideeën van zijn tijd. Hoewel zowel Descartes en Locke afstand namen van een deel van de middeleeuwse gedachtewereld volgden ze de middeleeuwse scholastici in het scheiden van geestelijke en lichamelijke ervaring. .

Waar Comenius een revolutionaire figuur in het onderwijs en in zijn opvattingen over de ware aard van filosofie was, was hij ook revolutionair op het gebied van religie. Dit is het deel dat vaak uit de loftuitingen richting Comenius weggelaten wordt. Natuurlijk was Comenius een gelovig Christen en een zodanig gelovige in de drievuldigheid dat hij lange en moeizame debatten voerde met sociniaanse predikers in Polen, Transsylvanië, Holland en elders over de ware aard van Christus en Christendom; maar het zou onjuist zijn om te veronderstellen dat Comenius een voorloper van de 'religieuze Verlichting' was in de zin van de gebruikelijke interpretatie van dit begrip - namelijk

als een denker die de uitgangspunten van de Verlichting in harmonie wilde brengen met respect voor religieuze autoriteit, de geestelijkheid en de traditionele theologie. Integendeel, Comenius bleef niet alleen een gezworen vijand van het Katholicisme en de Katholieke kerk, maar ook van alle grote kerkgenootschappen, van religieuze autoriteit en van de Christelijke theologie zoals door de Calvinisten en de Lutheranen. Het is belangrijk te weten dat Comenius' moeder en vader behoorden tot de protestantse sekte die bekend staat als de Moravische broeders, of *Unitas Fratrum*, dat hij zelf was opgegroeid binnen die beweging en een van de belangrijkste religieuze leiders werd. Comenius behoorde dus tot een kleine sekte, die vaak alleen maar ondergronds vervolging overleven kon, en waarvan de oprichter, Jan Hus, in 1415 als ketter op de brandstapel werd gezet en wiens volgelingen, na de nederlaag van de Protestanten in 1620 bij de slag op de Witte Berg, in Bohemen bij Praag, werden veroordeeld en vervolgd door de Oostenrijks-Habsburgse rijk. Net als andere protestanten, predikten en verkondigden de Moravische Broeders het evangelie uitsluitend in de volkstaal en niet in het Latijn, en verwierpen wat zij beschouwden als misbruiken in het Katholicisme, maar ze benadrukten ook dat religie vroom gedrag inhoudt en niet geloof in doctrines, nadruk op de pastorale rol van hun religieuze leiders, alsmede het afzweren van het gebruik van theologie voor het scheppen van onvoorwaardelijke en definitieve trouw aan een geloof of voor samenwerking met machthebbers.

Het lijkt geen twijfel dat Comenius gedurende zijn leven sterk werd aangetrokken tot het sociniaanse-unitairistische idee van rationele religie met "reden" als het hoogste goed en het doorslaggevend criterium van waarheid die de basis vormt van wat in het Duits "Kritischer Antikirchlicher Antidogmatismus" heet. Vandaar het sociniaanse diepgaand breken met de hegemonie van dogma's en kerkelijke gezag. Maar terwijl hij de unitarische drang naar rationaliteit en onderwijs als basis voor een betere samenleving deelde, geloofde hij ook dat de toekomst van het Christendom lag bij het vormgeven van een ondogmatische en verlichte religie die de doctrine van de Drie-eenheid als een spirituele inspiratie als basis zou behouden. Dit ene mystieke element in zijn denken was gerelateerd aan zijn opvatting van de eenheid en enigheid van de wereld, van alle kennis en bewustwording van alle werkelijkheid, naar zijn idee dat theologie en filosofie moeten worden samengebracht in een enkele entiteit, dat de mensheid moet worden onderwezen om het wezen van zaken te onderkennen en zich niet verliezen in de onmetelijkheid van detail en verscheidenheid.² Dit was het uitgangspunt voor zijn alles omvattende "pansofie".

Het is daarom te verdedigen Comenius te zien als een voorloper van niet alleen de Verlichting in het algemeen maar meer in het bijzonder van de Radicale Verlichting. Deels door zijn religieuze achtergrond, maar voornamelijk vanwege zijn ongekeerde nadruk op onderwijs in plaats van geloof of trouw als middel om de mensheid te verheffen tot een hoger niveau, en ook zijn vurige

toewijding aan de noodzaak om de mensheid vrede te brengen en een eind te maken aan alle vervolging, fanatisme en onverdraagzaamheid, al moet dan de mensheid als geheel op een moreel hoger niveau worden gebracht. De herdefiniëring van godsdienst als vroom gedrag, in plaats van geloof, zijn verwerping van een beroepsmatig opgeleid afzonderlijk priesterschap en van religieuze autoriteit die een rol speelt en kennis beheerst anders dan die van de rest van de maatschappij, tezamen met zijn stelling dat onderwijs algemeen wordt en verbonden wordt met de afwijzing van alle onverdraagzaamheid en vervolging, plaatst Comenius dicht bij de categorie van de achttiende-eeuwse unitaire democraten zoals Richard Price en Joseph Priestley die een gerationaliseerd en een niet-theologisch christendom wilden combineren met het geloof in God in één entiteit alsmede een algemene morele standaard. De voor de protestanten rampzalige slag bij de Witte Berg, en de daaruit voortvloeiende vlucht uit hun vaderland van de meeste leiders van de Moravische broeders, maakte Comenius tot een politieke en religieuze alsmede educatieve leider van zijn geloofsgenoten.³ Hem leek duidelijk dat zonder enige vorm van revolutionaire afschaffing van de door de monarchie samen met de kerkelijke autoriteiten uitgeoefende onderdrukking en vervolging, de ballingschap, vervolging en marginalisering van zijn medestanders nooit tot een einde zou komen. En deze revolutie die hij beoogde en voornemens was, was in essentie een revolutie in de zin van de Verlichting: volgens hem kon alleen door de mensheid te bevrijden uit hun onwetendheid - de onwetendheid die onderdrukkende regeringen samen met op theologie gebaseerde religieuze machthebbers ondersteunt en accepteert - dat de mensheid kan worden verlost en het koninkrijk van universele gerechtigheid en liefdadigheid kan binnetreden. Dat koninkrijk wordt geleid door een soort universele regering die handelt als een soort spiritueel gerechtshof, ingesteld teneinde te zorgen voor, en het zeker stellen van harmonie en vrede.

Dit brengt mij tot mijn laatste punt, de rol de wereld van vandaag voor het soort verlichte moraal en het politieke universalisme dat Comenius zich voorstelde. Natuurlijk ben ik het eens met de winnaar van de Comeniusprijs van afgelopen jaar, de Belgische staatsman Herman graaf Van Rompuy, die in zijn dankwoord na ontvangst van de Comeniusprijs verklaarde: "De vrede blijft het hoogste goed ook omdat de oorlog het grootste kwaad is. Ze veegt alle menselijke waardigheid weg" en "De vrede is het werk van vele factoren. In de eerste plaats van instellingen." Verwijzend naar de Europese Unie, zei hij terecht dat "Een geheel van verdragen, bestuursvormen en regels moeten ons beschermen tegen onszelf". We zullen echter moeten toevoegen dat verdragen, wetten en instellingen op zich de Europese Unie niet kunnen beschermen tegen uiteenvallen als gevolg van het weer oplevende, hernieuwde nationalisme, chauvinisme, en "eigen land eerst" retoriek, en "dealtjes" tussen de grootmachten die we vandaag de dag de kop zien opsteken. Integendeel "dealtjes tussen grootmachten", tussen Rusland en de Verenigde Staten bijvoorbeeld, kan ons alleen maar terugbrengen tot de dodelijker rivaliteit tussen de grootmachten zoals in de 19^e eeuw, en geeft geen zekerheid tegen agressie, expansionisme en oorlog.

Van Rompuy sprak de hoop uit dat het tijdperk van religieuze oorlogen lang voorbij is en dat we niet zullen terugvallen tot de nationalistische oorlogen van de negentiende eeuw door het gevestigde raamwerk van de Europese Unie. Hier denk ik dat Comenius heden ten dage belangrijk is en ons tot hulp zou kunnen zijn. Comenius' hoofdpunt is dat de internationale vrede onlosmakelijk verbonden is met het aankweken van bewustzijn en moreel niveau van de mensheid en is dat dit proces van verheffing van de mensheid niet alleen kan worden gedaan door een politieke structuur als zijnde de instellingen van de Europese Unie en wetten, noch door geloof of enigerlei kerk. Als niets anders kan is de enige oplossing iedereen te leren de wereld waarin we leven te begrijpen en te doen begrijpen hoe samenleving, politiek en de maatschappij functioneren en op elkaar inwerken. Onderwijs, zo stelt Comenius, moet, naast zijnde universeel en hetzelfde voor iedereen, geenszins voornamelijk een beroepsopleiding of praktijkonderwijs zijn – want hierdoor wordt het vitale belang ervan voor ons niet onderkent. Daarentegen moet onderwijs gegeven worden op basis van morele en sociale waarden alsmede kennis van de maatschappij, het tegenovergestelde van wat mevrouw Thatcher de Britten leerde. Onderwijs moet duidelijk maken dat religie opgevat moet worden als correct en menslievend gedrag naar anderen, dat het een hoger moreel besef, dat uiteindelijk de enige barrière tegen agressie en oorlog is, moet inprenten, en de enige echte basis onder een netwerk van instellingen is, gebaseerd op universele en gelijke rechten van de mens, zoals de Europese Unie. Dit noopt ons tot nadenken over de manier waarop onze scholen en universiteiten functioneren: doen ze genoeg om kinderen in te prenten dat er een gemeenschappelijk besef van een verlicht moreel en politiek seculier universalisme, dat ten grondslag ligt aan het bouwwerk van de Europese Unie, zou moeten zijn, zoals de Verenigde Staten, de Verenigde Naties en alle belangrijke politieke lichamen van onze wereld.

¹-Zie verder Pavel Floss, "Het probleem van Comenius' Sensualisme", in Symposium Comenianum 1982. De invloed van J.A.Comenius op het educatieve denken en praktijk ed. M.Kyralova en J. Privratika

(Uhersky Brod, 1984), pp. 103-5

²Simon Kuchlbauer, *Johannes Amos Comenius' anti-sozialistische Schriften. Entwurf eines integrativen Konzepts von Aufklärung* (Dresden, 2001), 70-5

³-Marcelle Denis, *Comenius* (Parijs, 1994), 20, 123-4